

В. А. Смолій (Київ)

Максим Залізняк

У статті реконструюється соціально-політичний портрет Максима Залізняка — одного з керівників найбільшого народно-визвольного повстання на Правобережній Україні — Коліївщини 1768 р. Показано складність і суперечливість особистості цієї людини, її вклад у боротьбу українського селянства проти соціального гноблення.

Кінець 60-х рр. XVIII ст. на Правобережній Україні, народ якої стогнав під владою польської шляхти, ознаменувався новим спалахом збройних повстань. Виразно відчувалося наближення грізної хвилі селянського обурення. То в одному, то в іншому місці з'являлись і миттєво поширювалися чутки про гайдамаків, у повітові й воєводські органи влади надходили повідомлення про вбивства шляхти і орендарів, відмови кріпаків виконувати повинності та ін. Стало відомо, що одного червневого дня 1767 р. під час ярмарку в містечку Торчин на Волині були знайдені якісь листки, написані українською і польською мовами. В них йшлося про наближення грізної гайдамаччини. Змальовуючи жахливі картини панського свавілля, жорстокого гніту кріпосних селян, цей документ закликав пригнічені стани до повстання. «...Зносьтеся з нами, об'єднайтеся і стійте заодно, а коли прийде час, збирайтеся на місця, що призначуватимуться таємною радою, під наші прапори... Якщо ж хто цьому не вірить і вважає за жарти ... то він побачить, як може діяти вогнем і мечем рука, яку вони називають хлопською»¹.

Хіба не могла занепокоїти панів-феодалів поява такого документа? Терміново були вжиті заходи по зміцненню каральних сил. Щоб ще більше залякати кріпаків, з католицьких амвонів лунали слова прокляття на адресу непокірних. І без того напружене становище в краї посилили безчинства барських конфедератів, які, зайнявши значну частину території правобережних воєводств, почали розправлятися з «бунтівниками», запроваджуючи додаткові податки, вимагаючи гроші і т. п. Посилювалися переслідування православних. По-звірячому розправилася шляхта із селянином містечка Мліїв (Смілянщина) Данилом Кушніром. За рішучу відмову перейти в уніатство його було заживо спалено. Однак запобігти безперервно зростаючій хвилі народного обурення не могла вже навіть сила польсько-шляхетської державної машини.

Весна 1768 р. принесла селянам Правобережжя нові надії на майбутнє. В цей час (березень 1768 р.) в кам'яних келіях Мотронинського монастиря відбувалася таємна нарада групи запорізьких козаків, на якій обговорювалася підготовка повстання, зокрема розроблялися заходи, спрямовані на поширення народного руху на сусідні міста і села, направлялися посланці на Запоріжжя, Лівобережну Україну та в інші місцевості. Очевидно, ці заходи виявилися успішними. Відомо, що в травні 1768 р. в Холодному Яру зібралось кілька сот чоловік, які становили ядро майбутнього повстанського війська. Очолив повстання Максим Ієвлевич Залізняк. Історикам небагато відомо про ранній період його життя. Під час допиту в Каргопольському карабінерному полку (червень 1768 р.) на запитання: «Как тебя зовут, чей сын и празванием, какой веры и с какого званія, где жителство имеиш?» він відповів:

¹ Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей.— М., 1956.— Т. 1.— С. 88.

«Зовут меня Максимом, Иевлев сын, Железняк, веры я греческаго исповедания, из мужиков, жителство прежде имел я Полской области Чергиринской губернии в местечке Медведевке, а потом по смерти отца своего, пошел в Запорожскую Сечь тому уже назад пятнадцать лет...»² На Запоріжжі втіача чекала важка доля козацької сіроми. З повідомлення курінного отамана в канцелярію Коша війська Запорізького ми дізнаємося, що М. Залізняк тривалий час знаходився на заробітках у господарствах заможних козаків, зокрема працював по найму на рибних і соляних промислах, потім «в турецьком городе Очакове находился в шинковом промысле»³. Все це розширювало його кругозір, сприяло виробленню в нього переконання у необхідності збройної боротьби з панівним класом. Зміцнювався його авторитет і серед широких кіл козацтва. Численні документи свідчать про великі організаторські здібності керівника повстання, його вміння розбиратися в людях, розуміння політичної ситуації на Правобережжі. Адже сам факт, що таємні наради відбувалися у Мотронинському монастирі, не можна вважати випадковістю. М. Залізняк добре усвідомлював значення релігійного фактора і роль правителя православних монастирів і церков на Правобережжі Мелхиседека Значко-Яворського в розвитку подій в краї. М. Залізняк зумів скористатися релігійним прапором для організації і дальшої консолідації сил трудового люду в його боротьбі за цілком земні цілі та ідеали. Однак саме це було використано урядом Катерини II як привід для дискредитації повстання та його придушення.

Очевидно, ще під час нарад у келіях Мотронинського монастиря в середовищі козаків виникла ідея скористуватися царським іменем як символом у боротьбі проти національно-релігійної дискримінації православного населення краю. Поширювалися чутки про існування так званої «золотої грамоти», в якій Катерина II нібито санкціонувала знищення шляхти, орендарів, уніатського й католицького духовенства. Певну законність рухові повинні були надати неодноразові заяви його керівника, що він діє на підставі спеціального «указу» Коша Війська Запорізького, а також з дозволу командування російських військ на Правобережжі. У повстанській канцелярії був навіть виготовлений ряд таких указів, які поширювалися серед широких верств населення Правобережної України. Січовик Семен Галицький, який влітку 1768 р. знаходився в краї, свідчив у Коші Запорізької Січі, що він бачив один з таких указів: «В заглавіи же оной указ написан тако: «Указ е. и. в. самодержицы всероссийской и пр. и пр. обявляется во всенародное известие...» и при конце подписано: «Атаман кошовый Петр Калнишевский с Петербурга»⁴⁻⁵.

М. Залізняк добре розумів значення подібного роду документів у справі ідеологічного обґрунтування виступу проти шляхти. Ось чому навіть у вузькому колі однодумців він підтверджував думку про існування указу. В протоколі допиту запорізького козака Дем'яна Чернявценка від 20 червня 1768 р., складеному в Київській губернській канцелярії, на запитання: «Кто главный начальник разоряющим в Польше казакам, откуда оной вышел, которого куреня и по какому приказу?» дано таку відповідь: «Сечи Запорожской, куреня Пластуновского, козак Максим Железняк, называющейся полковником, откуда он вышел — не знает, и слышал от самого его, Железняка, что истребляет он поляков (шляхту. — Авт.) ... по данному ему от Коша Запорожскаго указу...»⁶

На жаль, оригінали цих указів втрачені назавжди. Реконструювати їх зміст у повному обсязі нині вже неможливо. Однак окремі думки та

² Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів.— К., 1970.— С. 359.

³ Цит. за кн.: Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування.— К., 1961.— С. 377.

⁴⁻⁵ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 370.

⁶ Там же.— С. 367.

ідеї, висловлені в них, містяться в інших матеріалах. Можна стверджувати, що ці документи відображали найпотаємніші сподівання трудящих мас Правобережної України. Так, генерал-губернатор П. А. Румянцев у листі від 26 червня 1768 р. президенту Колегії іноземних справ графу М. І. Паніну передав зміст одного з таких указів, у якому прямо говорилося, що «сии все пограничные места приемаются под Российскую державу и навсегда с под владения польского освобождаются»⁷. Це не єдина згадка такого роду. Той же П. А. Румянцев у листі російському послу в Варшаві Н. В. Репніну (24 червня 1768 р.) повідомляв, що серед правобережного селянства від впливом повстанських документів поширюються чутки, нібито «они сих пограничных жителей навсегда с под польского владычества освобождают»⁸.

Звичайно, висловлені в цих документах релігійні й соціальні мотиви мали велику мобілізуючу силу. В Холодний Яр почали звідусіль стікатися люди. Основну масу повстанців становили експлуатовані стани і, насамперед, селянство Правобережжя. Наприклад, згаданий вже С. Галицький у своєму свідченні в Запорізькому Коші (червень 1768 р.) стверджував, що «по большей части видел в них (повстанцах. — Авт.), что они самые простые мужики...»⁹ Аналогічні думки висловлювали в своїй «сказці» в канцелярії Коша жителі м. Умані Остап Поломаний і Остап Бочка (липень 1768 р.): «Те ж гайдамацкія шайки называют себя запорожскими козаками, но в самом деле есть не запорожцы, но сущие с простых Польской области на Украине живущие мужиков...»¹⁰ Звичайно, з часу повернення козаків з турецьких володінь і заснування так званої Нової Січі (1734 р.) в гайдамацьких загонах істотно зросла питома вага запорожців. М. Залізняк, сам запорізький козак, добре розумів значення січового елемента в організації повстання. Саме тому він налагодив тісні зв'язки із Запоріжжям, де користувався великим авторитетом. Січові козаки, як правило, були керівниками великих загонів у повстанському війську. Їх військова виучка та вміння перетворити стихійну строкату масу кріпосного селянства в боєдатне військо відіграли важливу роль у розвитку повстання. Таким чином, багатотисячна маса селян і козацької сіроми була тією соціальною базою, на яку спирався у своїй боротьбі з польсько-шляхетським режимом М. Залізняк.

Тим часом у повстанському таборі в Холодному Яру завершувалися останні приготування. На одній з загальних військових рад М. Залізняк був обраний полковником. Відповідно він «жалував» своїх найближчих сподвижників званням сотників і осавулів. Уводилися прапори (під час повстання їх було вже 30), що свідчили про належність селян і козаків до того чи іншого підрозділу. Відповідні знаки стали невід'ємною частиною повстанських загонів. Так, полковнику владу М. Залізняка символізував пирнач. Однак головне те, що вже в травні 1768 р. в Холодному Яру була проведена величезна підготовча робота по визначенню головних напрямів розвитку повстання і мобілізації необхідних матеріальних і людських ресурсів.

Похід повстанського війська на чолі з М. Залізником розпочався 26 травня 1768 р. Оволодівши Жаботином, воно незабаром досягнуло Черкас, визволило Смілу, Корсунь, Богуслав, Лисянку і ряд інших міст, містечок і сіл. По суті, почалася триумфальна хода повстанських загонів по Правобережжю, яку відобразив Т. Г. Шевченко в поемі «Гайдамаки»:

«Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні;

Закричали гайдамаки,
«Гине шляхта, гине!

⁷ Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 г. // Киевская старина.— 1882.— № 10.— С. 105.

⁸ Там же.— С. 102.

⁹ Цит. за кн.: Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733—1768.— Одесса, 1845.— С. 113—114.

¹⁰ Гайдамацкий рух на Україні в XVIII ст.— С. 372.

Гине шляхта, погуляєм,
Та хмари нагрієм!»
Зайнялася Смілянщина,
Хмара червоніє,
А найперше Медведівка
Небо нагріває.
Горить Сміла, Смілянщина

Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Волинь...»¹¹

М. Залізняк розумів, що одне, навіть велике, повстанське військо не зможе перемогти добре озброєну каральну армію Речі Посполитої. Єдино вірним у цій ситуації було підняти загальне народне повстання на Правобережжі. З цією метою М. Залізняк відокремлює частину людей від основного ядра повстанців і направляє їх в район Подніпров'я і Полісся. Цей захід виявився дуже вдалим — протягом червня — на початку липня 1768 р. загопи досвідчених отаманів Семена Неживого, Микити Швачки, Іван Бондаренка звільнили Канів, Ржищів, Фастів, Брусилів¹². На розвиток цього етапу повстання позитивно вплинула присутність на Правобережжі російських військ, які вступили сюди для ведення військових дій проти конфедератів. Традиційно українські селяни й козаки сприйняли присутність в краї російських солдатів, серед яких було багато донських козаків, як визволителів від ненависного польсько-шляхетського іга. Повстанці вступали з солдатами в контакти, намагалися виробити з командуванням окремих загонів спільні плани боротьби проти польських панів.

Тим часом на порядок денний висунулося питання про взяття Умані — міцної, з численним і добре озброєним гарнізоном фортеці. Тільки різного калібру гармат у ній налічувалося 32, а в арсеналі збереглося немало іншої зброї і боеприпасів. Охороняли Умань, що належала графу С. Потоцькому, жовнірський гарнізон і два полки надвірних козаків. Саме на останніх і покладав велику надію М. Залізняк. Він добре розумів, що ця частина місцевого гарнізону ніколи не виступить проти повстанців. Будучи, як правило, вихідцями із селянського стану, вони самі зазнавали жорстокого гноблення і переслідування з боку гонористої польської шляхти. Тому вони співчували повстанцям.

Особливим авторитетом і повагою серед надвірних козаків користувався старший сотник Іван Гонта. Нині немає можливості точно встановити рік і місце його народження (в одних джерелах називається с. Розсошки на Черкащині, в інших — якесь село на Поліссі). На той час І. Гонта з родиною жив в с. Розсошки, де, ймовірно, займався господарством (Г. Ю. Храбан, на нашу думку, досить переконливо заперечив тезу польсько-шляхетських мемуаристів про те, що І. Гонта володів Розсошками і ще одним селом — Орадівкою)¹³. Сучасники відзначають широкий світогляд сотника, його допитливий розум, знання мов. Вероніка Кребс, дочка уманського губернатора Младановича, у своїх записках про події в Умані в червні 1768 р., характеризуючи І. Гонту, відзначала, що він «был красивый, представительный мужчина и к тому же он не только говорил, но и превосходно писал по-польски, а воспитание его было таково, что и теперь его можна было бы считать за шляхтича»¹⁴. Йї брат Павло Младанович також писав, що «Гонта был козак видный, рослый и красивый, отличался постоянною удачею во всех своих предприятиях»¹⁵. Ця людина відіграла важливу роль у повстанні 1768 р.

¹¹ Шевченко Т. Г. Кобзар.— К., 1976.— С. 89—90.

¹² Храбан Г. Ю. З історії гайдамаччини // Укр. іст. журн.— 1968.— № 6.— С. 98, 100.

¹³ Храбан Г. Ю. Мемуари як історіографічне джерело вивчення народно-визвольного повстання 1768 р. // Коліївщина 1768 р.: Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання.— К., 1970.— С. 143.

¹⁴ Кребс Вероника. Уманская резня.— К., 1879.— С. 18.

¹⁵ Цит. за: Антонович В. Б. Уманский сотник Иван Гонта // Киевская старина.— 1882.— № 11.— С. 253—254.

Козацькі полки, вислані уманським губернатором проти загону М. Залізняка, відмовилися підкоритися своїм командирам. На загальній військовій раді вони заявили шляхті: «Можете паны уехать прочь, мы не нуждаемся более в вашем присутствии, советуем вам: бегите, если хотите оставаться в живых: в противном случае погибнете, если не от руки гайдамаков, то от нашей»¹⁶. Очевидно, в той час І. Гонта вже встановив тісні зв'язки з М. Залізником і неподалік від Умані відбулося з'єднання їх загонів.

Штурм міста почався ввечері 9 червня 1768 р. Одна частина повстанців атакувала фортецю в районі урочища Турки, інша — з боку Грекового лісу. Незважаючи на гарматний вогонь противника, селяни і козаки кілька разів кидалися на укріплення, намагаючись виявити вразливі місця й захопити фортецю. Вранці 10 червня шляхта склала зброю.

Далі починаються події, які польсько-шляхетська історіографія фальсифікувала найбільш активно. Так, на сторінках мемуарів, публіцистичних і художніх творів розповідалося про десятки тисяч убитих, змальовувалися «звірства» кровожерливого українського мужика і т. п. Справедлива боротьба селянсько-козацьких мас кваліфікувалась як розбій, а повстання 1768 р. — як «уманська різня».

Що ж насправді відбувалося в місті? Насамперед слід відзначити, що історикам не слід розглядати події тих жорстоких часів з позицій сьогоденної моралі. На тортури, езекуції, четвертування і дибу повсталий народ відповідав тим же — фізичним знищенням представників пануючих станів. Втім, розправи повстанців не слід гіперболізувати. Тільки хворобливою фантазією шляхти можна пояснити наведену кількість знищених в Умані — понад 85 тис. чол. Реалії ж того дня помітно відрізнялися від змальованих мемуаристами. М. Залізняк на допиті твердив, що під час розправи над шляхтою «тисячи две человек поcolato»¹⁷. Дещо іншими виявились розміри криниці, яка досить часто фігурує на сторінках шляхетських писань (замість 300 сажнів глибини виявилось всього 25)¹⁸. Водночас достовірно відомо (і це відзначають сучасники подій), що і М. Залізняк і І. Гонта врятували десятки (якщо не сотні) людей — представників різних станів, а також дітей і стариків¹⁹. Дії керівників повстання виявились помітно гуманнішими і моральнішими, ніж розгнуждане свавілля шляхти, яка залила селянською кров'ю всю Правобережну Україну.

Новий етап у розвитку подій повстання почався після оволодіння Уманню та рядом інших міст і сіл Правобережжя. Необхідно було організувати господарське життя на визволеній території, створити свої народні органи влади і забезпечити їх нормальне функціонування. Слід відзначити, що М. Залізняк і його найближчі соратники зробили для цього багато, хоча ні на день не припинялися збройні сутички із загонами польської шляхти. Вони проявили себе справжніми керівниками, яким повсталий народ вручив усю повноту влади.

Резиденція повстанців знаходилася в урочищі Карпівці біля Умані. Вже згадані О. Полонаний і О. Бочка розповідали у Коші: «Сей именующийся полковник Железняк имеет управительную резиденцию над оным городом Уманью и целою Уманською губернією, и всякие между тамошними жителями расправы производит»²⁰. Характерно, що М. Залізняк рішуче виступав проти необґрунтованих репресій з боку повстанців і фізичного знищення поляків, які знаходилися на території, зайнятій селянсько-козацьким військом. Між ними налагоджувалися нормальні людські взаємовідносини, в яких етнічна і релігійна належність

¹⁶ Там же.— С. 263.

¹⁷ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 361.

¹⁸ Храбан Г. Ю. Мемуари як історіографічне джерело.— С. 145.

¹⁹ Антонович В. Б. Уманський сотник Иван Гонта.— С. 266—268.

²⁰ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 373.

були далеко не визначальними. Козак Донського куреня Лаврін Кантаржей, який знаходився у торгових справах на Правобережній Україні, розповідав 4 червня 1768 р. в Коші Війська Запорізького, що був свідком постійних і численних зустрічей керівника повстанців з місцевими жителями («многие тамошних польских подданных католического закона людьми»), які просили «в нево, Железняка, начальства, и он, Железняк, всякого с их по достоинству жалюя и дает письменной от себя всем людям приказ, чтобы в точном его все смотрении были и все происходящее от него порядки оставались бы в его власти, а ослушных жестоким штрафом страшая»²¹. Як же це були порядки? Нам добре відомо про ряд соціальних акцій, здійснених М. Залізником і його соратниками на території, зайнятій повстанською армією. Насамперед було проголошено звільнення селян від влади польської шляхти, знищення панщини та інших феодальних повинностей. Типовою у цьому відношенні була діяльність отамана Павла Тарана у Володарці. Згідно із свідченнями очевидців подій, він «приказав всему Володарской волости крестьянству в местечке собраться оному запретил на барщину ходить и ничего господского не делать...»²². У містечку і навколишніх селах виникло селянсько-козацьке самоуправління, яке «отрешило прежних приказчиков», здійснило перепис майна і прибутків поміщиків і т. ін. У своє користування селяни одержали також робочу худобу з магнатських маєтків. Аналогічні дії повстанців зафіксовані в інших районах Правобережжя, звільнених з-під влади польських феодалів. Наприклад, в Каневі, відповідно до повідомлення П. О. Румянцева Катерині II (червень 1768 р.), запоріжці і місцеві селяни після вигнання шляхти почали «учреждать там порядки экономические, к чему уже и определен от них эконом из тамошних жителей городской писарь греческого исповедания»²³.

Зерна свободи, посіяні М. Залізником та іншими отаманами, щедро проростали в душах людей, виявлялися в їхніх діях і поступках. Мали місце, зокрема, численні випадки знищення юридичних документів поміщиків. В окремих селах здійснювався розподіл між селянами фільварочних ланів і лісових угідь, що належали місцевій шляхті. Процес покозачення селян також охопив майже всі правобережні українські землі. Один з управляючих володарським маєтком підкоморині Мнішкової доповідав в червні 1768 р., що феодали повтікали або були знищені на території від Володарки до Старокостянтинова²⁴. В іншому документі повідомлялося про припинення дії королівської влади в Богуславському, Корсунському, Канівському, Звенигородському, Черкаському, Білоцерківському та інших старостах, а також ключах Смілянському, Жаботинському, Косоватому, Мошинському, Межирицькому, Ліснянському і Тетіївському²⁵.

Безумовно, цим не обмежувалася соціальна спрямованість дій М. Залізняка. Добре розуміючи, що всі питання по реалізації рішень загальновійськових рад він сам вирішити не зможе, керівник повстання виступив ініціатором створення спеціальної повстанської канцелярії. В її стінах вирішувались різноманітні господарські справи. Звернемося до свідчення згаданого Лавріна Кантаржея, який твердить, що після бесіди з М. Залізником він отримав «свидетелство, чтобы везде от его команды свободный проход даже до границы российской был»²⁶. У межах земель Правобережжя під надійною охороною повстанців знахо-

²¹ Цит. за кн.: Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину.— С. 195, 196.

²² Архів МЗД СРСР, ф. Зносини Росії з Польщею, оп. 79/6, спр. 931, арк. 38.

²³ Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании на Украине в 1767 г. // Киевская старина.— 1882.— № 9.— С. 542.

²⁴ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 359.

²⁵ Там же.— С. 481.

²⁶ Там же.— С. 374.

дилися турецькі купці (про це ми дізнаємося з листа М. Залізняка каймакану м. Балта Якуб Агі)²⁷.

В різні райони Правобережжя були розіслані універсали (листи) за підписом М. Залізняка, зміст яких надзвичайно красномовний. В одному з них, від 13 червня 1768 р., М. Залізняк призначив якогось Федора Осадчого старшим містечка Теплик і Теплицького ключа і зобов'язав його: «абы он ...в добром состояннии здерживал, як то: аби имел власть судити, радити и во всяких случаях добре справовати, добрим добре воздавати, а злих бунтовщиков смертельными киями карати...»²⁸. Зміст універсалу свідчить, що представники М. Залізняка на місцях мали реальну владу і використовували її в інтересах народу.

В якому напрямі відбувалася еволюція поглядів М. Залізняка в ході повстання? Які нові елементи з'явилися в повстанській ідеології? Наявні на сьогоднішній день документи не дають можливості повно висвітлити це питання. Вже під час допиту в Каргопольському карабінерному полку (26 червня 1768 р.), тобто коли його доля була фактично вирішена, М. Залізняк головним своїм завданням вважав «искоренение показавшихся в Польше конфедератов», знищення феодалів та їх приспівників «где сколько найдено будет»²⁹. Визнання керівника Коліївщини мало чим відрізнялося від слів інших повстанських отаманів. Так, Семен Неживий на допиті в Київській губернській канцелярії твердив, що виступив разом з М. Залізником «для знищення от поляков (шляхти.— Авт.) благочестия и недопущения к умерщвлению, не хотящих принять унию христианского народа и что якобы поляки збивают на новых российских монетах государственную корону и высочайший е. и. в. портрет»³⁰. На ті ж причини повстання вказують на допиті й отаман Павло Таран та інші учасники Коліївщини. Це, звичайно, правда, але не вся. Цілі повстанців були викладені в документах М. Залізняка і його найближчих соратників. Так, через кілька місяців після ліквідації основних вогнищ повстання було виявлено «Універсал до польських селян», авторство якого не встановлено, але відомо, що його «знайдено під Смілою у ватажка бунтівників». Наводимо повний текст цього цікавого документа: «Вже ваш час настає, коронні громадяни, що живете здебільшого в шляхетських, королівських та духовних маєтках, (час) визволення з неволі і звільнення від ярма і тягарів, які досі ви терпіли від своїх безсердечних панів. Глянув бог з високого неба на вашу долю, вислухав ваші сльози та стогін з цієї земної юдолі, послав вам захисників, які помстяться за ваші кривди. Отже, прибувайте на допомогу тим, які хочуть вас зробити вільними, зберегти і залишити ваші права і свободи. Зараз настав час жадати від ваших наставників розплати за всі ваші кривди, побої, вбивства, тортури, а також за нечуване здирство, які ви досі зазнавали від ваших панів. Посилаємо вам провідників, яким треба довіряти і за якими треба йти зі зброєю, яку хто має. Залишайте хати, дружин своїх, коханих дітей, не пошкодуйте, бо незабаром побачите, що бог послав нам з вами, правовірним, перемогу і будете вільними панями, коли знищите це гадюче кодро, тобто ваших панів, які досі п'ють вашу кров. Ми раніше застерігали вас, але ви не вірили, тепер можете вірити, коли ваші побратими почали щасливо визволятися з неволі і від цього ярма на Україні та Поділлі. Покличте бога на рятунок і приходьте на допомогу!»³¹.

У нас немає переконливих доказів участі М. Залізняка в складанні цього документа. Однак виключати таку можливість ми також не маємо права. Безперечно, що універсал складався досвідченою людиною (або їх групою), яка добре знала життя й інтереси трудового на-

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5520, арк. 24.

²⁸ Грамота Максима Железняка // Киевская старина.— 1905.— № 3.— С. 243.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5520, арк. 5.

³⁰ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, II, 5845, 5847.

³¹ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 470.

роду. Своїм змістом універсал звернутий до всіх категорій селян і закликає їх об'єднуватись у боротьбі проти феодалів. Ряд пунктів документа вказує на функціонування єдиного центру повстання, який «посилає... провідників». Певний інтерес викликають слова: «Ми раніше застерігали вас, але ви не вірили, тепер можете вірити». Чи не йдеться тут про попередні повстанські документи, зокрема про маніфест, знайдений у Торчині? Адже в багатьох випадках їх зміст прямо перегукується.

Ідеологічна робота в планах повстанців займала помітне місце. Вже із самого початку виступу листи і універсали, розіслані М. Залізняка, виявили свою дієвість. Така практика була необхідною складовою частиною діяльності й інших отаманів. Улітку 1768 р. звернувся до народу із зверненням М. Москаль. «Бедные и несчастные,— говорилося в документі,— вы долго страдали у своих злых панов. Они ведут к гибели вас своим тяжелым гнетом, они мучают и давят вас налогами с поборами, захватывают у вас все то, что было у вас, и что должно принадлежать вам по праву. Где их святой закон, где их заповеди и любовь к людям разного звания и сословия? Они мучают людей, а свой скот кормят лучше, чем вас. Восставайте же все против этого змеиноного отродья, и если бог благословит вас, искорените совершенно все их панские гнезда. Объединяйтесь все под нашими знаменами и идите с нами бить панов и очищать землю от них. Вы ничего не потеряете, а достигнете только лучшего для вас, жен и детей ваших. Барщину отбывать никогда больше не будете, рожь и всякий хлеб будете собирать в свою пользу, сено будете косить только для себя, кабанов панских будете резать только себе и есть сколько захотите. Достаточно уже нашим панам господствовать здесь»³².

Обидва документи відзначаються широтою і радикальністю лозунгів. На відміну від інших гайдамацьких виступів, у Коліївщині висувалося завдання ліквідації всього пануючого класу («бити панів і очищати землю від них»). Не менш радикально передбачалося розв'язувати інші соціальні питання. В разі перемоги повстання обіцялося повсюдне скасування панщини і, очевидно, феодального землеволодіння («жито і всілякий хліб будете збирати на свою користь»). Висвітлюючи Коліївщину 1768 р., історична література, як правило, акцентує увагу на стихійності, локальності виступів, відсутності чітких політичних і соціальних орієнтирів у поглядах козацьких отаманів. Усе це не можна повністю заперечувати. Однак не слід забувати історичних умов того часу. М. Залізнику та його отаманам, як і багатьом іншим ватажкам народних рухів середньовіччя, були притаманні царистські ілюзії (звідси спроба спертися на авторитет імператриці Катерини II). Навряд чи ми можемо суворо судити їх за те, що вони вступали в прямі контакти з командуванням царських військ на Правобережжі. Неприродним уявлялося б інше — якби цього не відбувалося.

Інша справа, що царистські ілюзії повертались, як правило, проти повстанців. Катерина II в Маніфесті від 9 липня 1768 р., адресованому православному населенню Правобережної України, в категоричній формі заперечувала свою причетність до народного повстання. Вона називала повстанців «розбійниками, злодіями, бунтівниками спокою народу». В документі підкреслювалося, що «... скрізь і до останнього таких розбійників будуть переслідувати наші військові частини, а спійманих — будуть віддавати найвищому судові для покарання, на яке заслуговують»³³. Це була програма дій царських військ на Правобережжі. Командуючий царськими військами генерал-майор М. Кречетников готував розгром повстання. Засобом помсти було обрано полковника Гур'єва. Вночі 26 червня 1768 р. під надуманим приводом він запросив

³² Цит. за кн.: Дмитрієв А. Гайдамачина.— М., 1939.— С. 48.

³³ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 378.

до свого намету М. Залізняка і І. Гонту, які були негайно затримані. До повстанського табору увірвалися карателі. Сонні люди практично не чинили опору. До ранку все було скінчено: в полон потрапило близько трьох тисяч повстанців, захоплено 30 прапорів, 15 гармат та інше озброєння³⁴. 8 липня М. Залізняк як російський підданий був переправлений до Києва. І. Гонту та інших повстанців передавали в руки польського регіментаря Г. Браницького. Протягом липня потрапили до карателів С. Неживий, І. Бондаренко, М. Швачка; загинули в боях А. Жубра та інші найближчі сподвижники народного ватажка³⁵.

Понад півтора місяця М. Залізняк знаходився у в'язниці. Разом із своїми побратими під час багатогодинних дізань він зазнавав нелюдських езекуцій царських інквізиторів. Десятки повстанців померли, не витримавши катувань і хвороб. Тільки наприкінці серпня 1768 р. було оголошено рішення Київської губернської канцелярії. М. Залізняка як «главного зачинщика, предводителя и исполнителя» передбачалося «колесовать и живова положить на колесо, но вместо того, отменя оно, в ныне употребляемое самонайважнейшим преступником наказание бить кнутом — дать сто пятьдесят ударов и, вырезав ему ноздри и поставя на лбу и щеках указные знаки, сослать в Нерчинск в каторжную работу вечно»³⁶. До каторжних робіт було засуджено й багатьох інших соратників М. Залізняка.

На повну потужність працювала також репресивна машина Речі Посполитої. В селі Сербі і містечку Кодня діяли спеціальні шляхетські суди. Проте це була тільки видимість законності судочинства. Записки сучасників цих подій і документальні джерела змальовують жахливі картини знищення шляхтою тисяч кріпосних селян, єдина провина яких була в тому, що вони насмілилися підняти голос на захист елементарних людських прав. Наведемо лише окремі свідчення очевидців. Шляхтич Тучанський: «Тогда карали и убивали гайдамаков разными способами: отрубали головы, руку или ногу, вешали, избивали розгами. Свидетелями этих казней были Каменец, Львов — там повешено 200 гультаев, Кременец, Винница, Житомир, Летичев и другие города, где казнили по 5—8 человек». Регіментар Браницький: «Местные паны... все время осаждают меня, советуя без милосердия четвертовать, сжигать, сажать на кол, вешать, только и слышу от них: карай, распни!»³⁷. В цілому ж, як вказувалося в літературі, різних форм покарання на Правобережжі зазнали близько 70 тис. чол.³⁸.

Найбільш жорстокими були шляхетські судилища в Кодні і Сербі. Саме в Сербі відбулася страта І. Гонти. На вимогу польського панства трибунал виніс рішення — четвертувати народного героя. Каткування І. Гонти відбулося 14 липня 1768 р. Описуючи перші години страти, очевидець цих подій шляхтич Я. Дуклан-Охотський змушений був визнати надзвичайну мужність і стійкість найближчого соратника М. Залізняка. За його словами, «Гонта вийшов на страту з обличчям спокійним і веселим, нібито направлявся до кума на хрестини. Кат зідрав у нього полосу шкіри, кров бризнула, але обличчя гайдамаки не здригнулось: зодрали нову полосу шкіри, і тоді Гонта сказав: «Ось казали, що буде боляче, а насправді зовсім не боляче». Шляхта була збентежена, гетьман К. Браницький наказав негайно відтяти голову народному герою.

Кривавими репресіями царський і польсько-шляхетський уряди прагнули залякати народні маси, зламати їхню волю до опору. Проте боротьба не припинялася. Аж до травня 1769 р. горіло полум'я пов-

³⁴ Голубуцкий В. А. Максим Железняк.— М., 1960.— С. 56.

³⁵ Храбан Г. Ю. З історії гайдамаччини // Укр. іст. журн.— 1968.— № 6.— С. 101, 102.

³⁶ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 444—445.

³⁷ Цит. за кн.: Голубуцкий В. А. Максим Железняк.— С. 57, 58.

³⁸ Там же.— С. 58.

стання на Правобережжі. Неспокійно було на Лівобережній Україні і Слобожанщині, де продовжували діяти гайдмацькі ватаги. Особливо напружена обстановка склалася на Запоріжжі — у традиційному вогнищі волелюбства. Хіба не симптоматичний випадок стався влітку 1768 р. з Бугогардівським полковником Мусієм Головком? Згідно з його розповіддю, він був затриманий групою озброєних людей. Старший цієї групи сказав, нібито він є Залізняк, і у відповідь на умовляння запорізького старшини, вигукнув: «Приедем де мы (на Січ.— Авт.), так что вы и прочие тамошние и в Сечи и нигде не удержитесь!»³⁹.

Становище на Запоріжжі загострювалося з кожним днем і 26 грудня 1768 р. розрядилося новим повстанням. Запорізька сірома захопила січовий арсенал і визволила ув'язнених. В рапорті секунд-майора Микульшина генерал-майору А. І. Ісакову, складеному по свіжих слідах подій, повідомлялося: «А потом начали всех своих старшин бить до смерти, и со всем их имуществом разорили, и квартиры их, так и прочих старшин всех разбили...»⁴⁰. Побоюючись за своє життя, кошовий отаман П. Калнишевський та інша запорізька старшина втікали під надійний захист укріплень Новосіченського ретраншементу. Лише за допомогою артилерії царським військам вдалося придушити виступ козацької сіроми на Січі.

Доля найближчих соратників М. Залізняка склалася по-різному. Багато з них наклали головою за щастя і краще майбутнє свого народу. Іншим пощастило уникнути покарання і продовжити боротьбу. В цьому плані значний інтерес становить питання про зв'язок Коліївщини 1768 р. і селянської війни в Росії 1773—1775 рр. під проводом Омеляна Пугачова. Відомо, що сотні учасників повстання на Правобережжі залишили рідні місця і вирушили на Січ, а потім осіли в скитах старообрядців або направилися в центральні райони Росії. Досить типова в цьому відношенні історія життя «малоросіянина» Дударенка, якого царська влада звинувачувала в «прилепленню... к злодейской Пугачева толпе». Під час дізнання в Саратовському магістраті він заявив, що в 1768 р. брав участь у Коліївщині. Пізніше з групою запоріжців втік на Січ. Дударенко досить правдиво відтворив атмосферу, яка панувала в той час на Запоріжжі. Козаки говорили, що «как де запорожскому войску и всему малороссийскому народу... великое утеснение учинено, и козакам тако же и посполитым людям хода нет», то необхідно перебратись на Дон, «с Дону де до Яика рукой подать». У випадку посилення «гонення» «козаки де, совокупившись, возьмут с собой яицких козаков и Российскую империю вверх дном поставит могут».

Після багатьох місяців блукань по донських станицях Дударенко поселився в найбільшому центрі старообрядства — Іргізі, а потім приєднався до донських козаків⁴¹.

Відомо, що О. Пугачов був добре обізнаний з обстановкою на Україні, адже окремі періоди життя керівника повстання тісно пов'язані з Україною. Він двічі бував у Києві (за його словами, навіть жив у місті), став свідком Коліївщини 1768 р. на Правобережжі. О. І. Пугачов бував також на Слобожанщині і Лівобережній Україні. Ще напередодні повстання в колі своїх однодумців він вказував на спільність інтересів козацтва і «чорного народу» Росії і України: «Вот де, детушки, я страдаю уже двенадцать лет, а был де я у черкасов на Дону и по России во многих городах, то примечал, что везде народ разорен, и вы де также терпите много обид и налог»⁴².

³⁹ Цит. за кн.: Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування.— С. 387.

⁴⁰ Переписка графа Н. И. Панина с графом П. А. Румянцевым // Русский архив.— 1882.— IV. I.— С. 35.

⁴¹ Мордовцев Д. А. Политическое движение русского народа: Гайдамаччина.— СПб., 1870.— С. 274—276.

⁴² Крестьянская война в России в 1773—1775 годах: Восстание Пугачева.— Л., 1966.— Т. 2.— С. 416, 423.

У 1773 р. полум'я селянської війни вже палало на значній території Росії. В її орбіту втягувалися тисячі представників різних народностей країни. Цікавий факт: у матеріалах Центрального державного архіву давніх актів в м. Москві, які стосуються подій селянської війни 1773—1775 рр., вчені натрапили на ім'я Максима Залізняка. Запорізький козак Дмитро Попович на допиті в Таємній канцелярії заявив, що в битвах проти урядових військ в рядах повстанців брав участь керівник Коліївщини. Як поставитися до цього факту? Ми розлучилися з нашим героєм у тяжкий для нього час — Київська губернська канцелярія винесла рішення про покарання його 150 ударами батога і заслання на каторжні роботи. Відомо, що через деякий час М. Залізняка разом з іншими побратимами був відправлений у Москву. По дорозі під Охтиркою на Слобожанщині він втік, але невдовзі був спійманий (листопад 1768 р.). Одна деталь життєвого шляху М. Залізняка реконструюється по записках Г. Д. Державіна, який зустрічався з людьми, які сиділи разом з ним у в'язниці. Виходячи з його повідомлення, можна дійти висновку, що М. Залізняка ще в 1769 р. знаходився в Москві, звідки був відправлений етапом на каторжні роботи до Сибіру. Пошуки дослідниками слідів перебування там народного героя донині не принесли ніяких результатів⁴³. Отже, не виключено, що участь М. Залізняка в Селянській війні не легенда. Водночас важливо й інше — незважаючи на всі спроби царських властей витравити із свідомості тисяч людей події і факти тих героїчних часів, вони продовжували жити в народній пам'яті. Це одне з яскравих свідчень того, що в уявленнях селянсько-козацьких мас України боротьба О. І. Пугачова за соціальну справедливість була невіддільна від визвольного руху українського народу і керівника одного з найбільших збройних повстань XVIII ст. — М. Залізняка.

Одержано 1.11.89.

В статье реконструируется социально-политический портрет Максима Зализняка — одного из руководителей крупнейшего народно-освободительного восстания на Правобережной Украине — Колиивщины 1768 г. Показано сложность и противоречивость личности этого человека, его вклад в борьбу украинского крестьянства против социального и национального угнетения.

⁴³ Храбан Г. Ю. З історії гайдамаччини.— С. 103.